O‘ZBEKISTONDA BOLALAR IJTIMOIY HIMOYASIGA OID MILLIY QONUNCHILIKNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Qo‘ldosheva Iroda Abdisattor qizi
Mirzo Ulug’bek nomidagi O‘zbekiston
Milliy universiteti magistri
https://doi.org/10.5281/zenodo.23080598

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda bolalar ijtimoiy himoyasiga oid milliy qonunchilikning shakllanishi tahlil qilinadi. Mustaqillik yillarida Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyaning ratifikatsiya qilinishi, Konstitutsiya normalari, Oila kodeksi hamda maxsus qonunlar asosida huquqiy bazaning bosqichma-bosqich takomillashgani yoritiladi. Qonunchilikning mavjud muammolari aniqlanib, uni rivojlantirish bo‘yicha takliflar beriladi.
Kalit so‘zlar: bola huquqlari, ijtimoiy himoya, milliy qonunchilik, Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya, huquqiy kafolatlar, institutsional mexanizm.

Аннотация. В статье анализируется формирование национального законодательства Узбекистана в сфере социальной защиты детей. Рассматриваются ратификация Конвенции о правах ребёнка, конституционные нормы, Семейный кодекс и специальные законы, на основе которых поэтапно складывалась правовая база. Выявлены проблемы действующего законодательства и предложены направления его совершенствования.
Ключевые слова: права ребёнка, социальная защита, национальное законодательство, Конвенция о правах ребёнка, правовые гарантии, институциональный механизм.

Abstract. The article examines the formation of Uzbekistan's national legislation on the social protection of children. It covers the ratification of the UN Convention on the Rights of the Child, constitutional provisions, the Family Code and special laws that gradually built the legal framework. The study identifies existing gaps and proposes directions for improving the legislation.
Keywords: children's rights, social protection, national legislation, Convention on the Rights of the Child, legal guarantees, institutional mechanism.

Kirish

Bola huquqlari va ularning ijtimoiy himoyasi har qanday davlatning insonparvarlik darajasini belgilovchi ko‘rsatkichlardan biridir. Bolalar jamiyatning eng zaif qatlami bo‘lib, ularning sog‘lom o‘sishi, ta’lim olishi va oilada tarbiyalanishi uchun davlat maxsus kafolatlar yaratishi lozim. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, bolalarni himoya qilish siyosatini milliy va xalqaro huquq uyg‘unligi asosida shakllantirdi.

Tadqiqotning maqsadi – bolalar ijtimoiy himoyasiga oid milliy qonunchilikning shakllanish bosqichlarini tahlil qilish, uning mazmunini ochib berish va takomillashtirish yo‘nalishlarini aniqlashdir. Buning uchun huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, tarixiy-huquqiy, qiyosiy va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi.

1. Qonunchilikning xalqaro va konstitutsiyaviy asoslari

Milliy qonunchilikning shakllanishida dastlabki muhim qadam 1992-yilda O‘zbekistonning BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyasiga qo‘shilishi bo‘ldi. Konvensiya bola manfaatlarini

birinchi o‘ringa qo‘yish, kamsitmaslik, bolaning yashash va rivojlanish huquqi hamda uning fikri inobatga olinishi kabi tamoyillarni belgiladi. Ushbu tamoyillar keyinchalik milliy qonunlarga singdirildi.

Konstitutsiya bolalar huquqlarini himoya qilishning asosiy poydevori hisoblanadi. Unda oila, onalik va bolalik davlat himoyasida ekani, ota-onalarning farzandlarini voyaga yetgunga qadar boqish va tarbiyalash majburiyati, shuningdek, davlatning yetim va ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarga g‘amxo‘rligi mustahkamlangan. 2023-yilda qabul qilingan Konstitutsiyaning yangi tahririda inson huquqlari va ijtimoiy davlat tamoyillari kuchaytirildi, bolalar huquqlariga oid normalar yanada kengaytirildi.

Konvensiyadan kelib chiqadigan eng muhim tamoyillardan biri «bolaning eng yaxshi manfaatlari» tamoyilidir. Unga ko‘ra, bolaga daxldor har qanday qaror – sud, ma’muriy yoki ijtimoiy xizmat tomonidan qabul qilinishidan qat’i nazar – bolaning manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘yishi shart. Milliy qonunchilikda bu tamoyil vasiylik va homiylik, farzandlikka olish, ota-ona huquqlaridan mahrum qilish, bola yashash joyini belgilash kabi munosabatlarni tartibga soluvchi normalarda o‘z ifodasini topgan. Shuningdek, bolaning fikrini hisobga olish, uning shaxsiy daxlsizligi va sha’nini himoya qilish kabi qoidalar ham bosqichma-bosqich mustahkamlanib bordi.

Shuni ta’kidlash lozimki, xalqaro shartnomalar milliy huquq tizimining ajralmas qismi hisoblanadi va ularning normalari milliy qonunchilikni takomillashtirishda mezon vazifasini bajaradi. Shu sababli bolalar ijtimoiy himoyasiga oid har bir yangi huquqiy hujjat Konvensiya va unga tegishli BMT Qo‘mitasi tavsiyalari bilan solishtirilib ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

2. Qonunchilik shakllanishining asosiy bosqichlari

Bolalar ijtimoiy himoyasiga oid qonunchilikning rivojlanishini shartli ravishda uch bosqichga ajratish mumkin. Bunday davrlashtirish huquqiy bazaning qanday mantiqda kengayib borganini aniqroq ko‘rsatishga yordam beradi.

Birinchi bosqich (1991–2000-yillar) – asos yaratish davri. Bu davrda davlat mustaqil huquqiy tizimni qurish bilan birga xalqaro standartlarni qabul qildi. Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyaga qo‘shilish, Konstitutsiyada oila va bolalikning davlat himoyasida ekanini mustahkamlash hamda Oila kodeksining qabul qilinishi shu davrga to‘g‘ri keladi. Ushbu bosqichda asosiy e’tibor bolaning oiladagi huquqiy maqomini belgilash va yetim bolalarga nisbatan davlat majburiyatlarini aniqlashga qaratildi.

Ikkinchi bosqich (2001–2016-yillar) – maxsus qonunchilikni shakllantirish davri. Bu davrda bolalar huquqlariga bag‘ishlangan maxsus qonunlar qabul qilindi. Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risidagi va huquqbuzarliklar profilaktikasiga oid qonunlar bolalarga nisbatan yagona siyosat yuritish uchun huquqiy asos yaratdi. Shu bilan birga, ijtimoiy himoya tizimi asosan muassasaviy (internat, bolalar uylari) shaklda rivojlandi.

Uchinchi bosqich (2017-yildan hozirgacha) – tizimli islohotlar davri. Bu bosqichda bolalarni oilada tarbiyalash, inklyuziv yondashuv, mustaqil himoya institutlarini yaratish, zo‘ravonlikning oldini olish va ijtimoiy xizmatlar sifatini oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Siyosatning mazmuni «muassasada saqlash»dan «oilada qo‘llab-quvvatlash»ga, reaktiv choralardan profilaktikaga o‘tdi.

3. Maxsus qonunlar va ularning o‘rni

Mustaqillikning dastlabki yillarida bolalar huquqlari asosan Oila kodeksi (1998), Mehnat kodeksi, Fuqarolik kodeksi va ta’lim, sog‘liqni saqlashga oid qonunlar bilan tartibga solindi. Oila kodeksi bolaning ota-onasi bilan yashash, tarbiyalanish, ota-ona qaramog‘isiz qolganda vasiylik va homiylik, farzandlikka olish kabi huquqlarini belgiladi.

Oila kodeksida ota-onalarning huquq va majburiyatlari, ularning farzandlar oldidagi javobgarligi alohida belgilangan. Ota-onalar o‘z farzandlarini tarbiyalash, sog‘lig‘i, jismoniy, ruhiy va ma’naviy rivojlanishiga g‘amxo‘rlik qilish, ularga ta’lim berish majburiyatini zimmasiga oladi. Ota-onalik

majburiyatlarini lozim darajada bajarmagan hollarda esa davlat organlari aralashuvi, eng so‘nggi chora sifatida ota-ona huquqlaridan mahrum qilish mexanizmi nazarda tutilgan. Bunday yondashuv bola manfaatini himoya qilish bilan birga oilaning daxlsizligi tamoyilini ham saqlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, Mehnat kodeksida voyaga yetmaganlar mehnatini tartibga solish, ularga nisbatan qo‘shimcha kafolatlar va cheklovlar, Ta’lim to‘g‘risidagi qonunchilikda esa majburiy umumiy o‘rta ta’lim, ta’limga teng kirish imkoniyati kabi qoidalar belgilangan. Sog‘liqni saqlash sohasidagi normalar ona va bola salomatligini muhofaza qilish, bolalarni emlash va tibbiy xizmat bilan ta’minlashni nazarda tutadi. Demak, bolalar ijtimoiy himoyasi qonunchiligi bir necha huquq sohasining kesishmasida shakllangan kompleks tizimdir.

Vasiylik va homiylik institutiga alohida to‘xtalish joiz. Oila kodeksiga ko‘ra, ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalar uchun vasiylik va homiylik organlari bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilish vazifasini bajaradi. Keyingi yillarda bu institutning mazmuni o‘zgarib, bolani muassasaga joylashtirish o‘rniga uni qarindoshlar yoki boshqa oilaga joylashtirish afzal deb qaralmoqda. Bu yondashuv bolaning oilaviy muhitda o‘sish huquqini ta’minlaydi va ijtimoiy moslashuvini osonlashtiradi. Biroq uning samarali amalga oshishi uchun homiy oilalarni tanlash, o‘qitish, qo‘llab-quvvatlash va monitoring qilish tartiblarini qonunchilikda yanada aniqroq belgilash talab etiladi.

2008-yil 7-yanvarda qabul qilingan «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonun bu yo‘nalishdagi muhim bosqich bo‘ldi. Qonun bola huquqlarini ta’minlashning asosiy yo‘nalishlarini, davlat organlari va mansabdor shaxslarning vazifalarini, bolani zo‘ravonlik va ekspluatatsiyadan himoya qilish kafolatlarini belgilab berdi. U Konvensiya normalarini milliy qonunchilikka yetkazuvchi asosiy hujjatga aylandi.

2010-yil 29-sentabrda qabul qilingan «Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida»gi Qonun esa profilaktika tizimini huquqiy jihatdan mustahkamladi. Unda ijtimoiy xavf guruhidagi bolalar va oilalar bilan ishlash, ko‘p tarmoqli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish mexanizmlari belgilandi. Shu tariqa himoya faqat jazolashga emas, oldini olishga yo‘naltirilgan tizimga o‘tish boshlandi.

4. So‘nggi yillardagi islohotlar

Keyingi yillarda bolalar ijtimoiy himoyasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Prezident farmon va qarorlari hamda davlat dasturlari orqali quyidagi yo‘nalishlar rivojlantirildi:

– yetim va ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarni muassasalarda emas, oilaviy muhitda tarbiyalash (oilaga joylashtirish, homiylik, patronat) tizimini kengaytirish;

– nogironligi bo‘lgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash va inklyuziv ta’limni joriy etish;

– bola huquqlari bo‘yicha mustaqil himoya institutlarini, jumladan vakil (ombudsman) institutini shakllantirish;

– zo‘ravonlik, erta nikoh va bola mehnatidan himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirish;

– ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish tizimini takomillashtirish va ularning sifatini oshirish.

Bu jarayon O‘zbekistonning Barqaror rivojlanish maqsadlariga qo‘shilgan majburiyatlari hamda BMT Bola huquqlari qo‘mitasining tavsiyalari bilan ham uyg‘unlashdi.

Qonunchilik rivojlanishida bolalar ijtimoiy himoyasi subyektlari doirasi ham kengayib bordi. Dastlab himoya asosan yetim va ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarga qaratilgan bo‘lsa, keyinchalik u nogironligi bo‘lgan bolalar, kam ta’minlangan oilalardagi bolalar, qiyin hayotiy vaziyatga tushgan, zo‘ravonlik qurbonlari bo‘lgan va huquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmaganlarni ham qamrab oldi. Bu jarayon himoya tushunchasining tor ma’nodagi moddiy yordamdan keng ma’nodagi ijtimoiy, psixologik, pedagogik va huquqiy ko‘maklashuvga o‘tganini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy himoya choralari shartli ravishda to‘rt guruhga bo‘linadi: moddiy qo‘llab-quvvatlash (nafaqa, ijtimoiy to‘lovlar, natura shaklidagi yordam); ijtimoiy xizmatlar (reabilitatsiya, maslahat, uyda yordam); huquqiy himoya (sudga murojaat, vakillik, bolaning huquqlarini tiklash); profilaktik choralar (xavf guruhidagi oilalar bilan ishlash, erta aralashuv). Qonunchilikning shakllanish darajasi aynan shu choralar qanchalik aniq va bir-birini to‘ldiruvchi tarzda belgilanganiga qarab baholanadi.

5. Qonunchilikdagi muammolar va takomillashtirish yo‘nalishlari

Erishilgan natijalarga qaramay, milliy qonunchilikda ayrim muammolar saqlanib qolmoqda:

1. **Normalarning tarqoqligi.** Bola huquqlariga oid qoidalar ko‘plab qonun va kodekslarda alohida joylashgan, bu amaliyotda ularning qo‘llanishini murakkablashtiradi.
2. **Ijtimoiy himoya tushunchasining aniq emasligi.** Bolalar ijtimoiy himoyasining yagona huquqiy ta’rifi va standartlari to‘liq shakllanmagan.
3. **Idoralararo muvofiqlashtirish.** Turli organlar vakolatlarining kesishishi javobgarlik chegaralarini xiralashtiradi.
4. **Monitoring va baholash.** Qonun ijrosini baholashning mustaqil va bir xil ko‘rsatkichlari yetarli emas.
5. **Mahalliy imkoniyatlar.** Hududlarda ijtimoiy xodimlar, psixologlar va xizmatlar yetishmasligi normalarning to‘liq amalga oshishiga to‘sqinlik qiladi.

Bu muammolarni hal etish uchun bolalar huquqlariga oid normalarni tizimlashtirish (kodifikatsiya qilish yoki yagona yondashuvni ishlab chiqish), ijtimoiy himoya standartlarini qonunchilikda mustahkamlash, idoralararo hamkorlik mexanizmlarini aniqlashtirish, monitoring ko‘rsatkichlarini joriy etish hamda kadrlar salohiyatini oshirish zarur.

Qonunchilik rivojlanishining ahamiyati shundaki, u faqat huquqiy normalarni ko‘paytirish bilan cheklanmaydi. Asosiy vazifa – normalarning amaliy ijrosini ta’minlash, ya’ni qonunda belgilangan kafolatlarni har bir bolaga, ayniqsa, murakkab hayotiy vaziyatga tushgan bolalarga yetkazishdir. Shu nuqtai nazardan, milliy qonunchilikni rivojlantirishda ijtimoiy ishchi, psixolog, pedagog, sog‘liqni saqlash va ichki ishlar xodimlarining birgalikdagi faoliyatini huquqiy jihatdan aniq belgilash dolzarbdir.

Qonunchilik tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bolalar ijtimoiy himoyasi tizimining samaradorligi uch omilga bog‘liq: huquqiy normalarning aniqligi va o‘zaro muvofiqligi; ularni amalga oshiruvchi institutlarning vakolat va resurslari; jamiyat, mahalla va oilaning faol ishtiroki. Mazkur omillardan biri zaif bo‘lsa, qonunda belgilangan kafolatlar amalda to‘liq ishlamaydi.

Xulosa

O‘zbekistonda bolalar ijtimoiy himoyasiga oid qonunchilik uch asosiy bosqichda shakllandi: xalqaro majburiyatlarni qabul qilish va konstitutsiyaviy asoslarni yaratish; maxsus qonunlar orqali huquqiy kafolatlar va profilaktika tizimini belgilash; so‘nggi yillarda oilaviy tarbiya, inklyuzivlik va mustaqil himoya institutlariga tayangan islohotlarni amalga oshirish. Shunga qaramay, qonunchilikni tizimlashtirish, standartlarni aniqlashtirish va ijro mexanizmlarini kuchaytirish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. Bu esa keyingi bandda ko‘rib chiqiladigan institutsional tizimning samaradorligini ham belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahrir, 2023).
2. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. 1998.
3. «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 2008-yil 7-yanvar.

4. «Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida»gi Qonun. 2010-yil 29-sentabr.
5. BMT Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya. 1989.
6. O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi.
7. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining bolalar huquqlari va ijtimoiy himoyasiga oid farmon va qarorlari (lex.uz).
9. BMT Bola huquqlari qo‘mitasining O‘zbekiston bo‘yicha yakuniy xulosalari va tavsiyalari.